

І. М. Паньонко

канд. юрид. наук, доцент
кафедри цивільного права і процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету “Львівська політехніка”

В. А. Коваль

адвокат

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОТЕРПІЛОГО ВІД ЗЛОЧИНУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

© Паньонко І. М., Коваль В. А., 2019

Досліджено особливості правового статусу потерпілого за кримінальним правом Київської Русі. Визначено особливості соціально-демографічних якостей потерпілого від злочину. Проаналізовано закріплення в кримінальному праві Київської Русі особливостей соціальної ролі потерпілої особи. Звернуто увагу на правовий статус потерпілого та особливості відшкодування йому шкоди.

Ключові слова: потерпілий; стать потерпілої особи; вік потерпілої особи; соціальна роль потерпілої особи; відшкодування потерпілому збитку.

І. М. Паньонко, В. А. Коваль

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСТРАДАВШЕГО ОТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПО УГОЛОВНОМУ ПРАВУ КИЕВСКОЙ РУСИ

Исследовано особенности правового статуса потерпевшего по уголовному праву Киевской Руси. Определены особенности социально-демографических качеств потерпевшего от преступления. Проанализировано закрепление в уголовном праве Киевской Руси особенностей социальной роли потерпевшего. Обращено внимание на правовой статус потерпевшего и особенности возмещения ему вреда.

Ключевые слова: потерпевший; пол потерпевшего; возраст потерпевшего; социальная роль потерпевшего; возмещение потерпевшему ущерба.

I. M. Panonko

Institute of Jurisprudence, Psychology and Innovative education
Lviv Polytechnic National University
Department of Civil Law and Procedure
Ph. D., Ass. Prof.

V. A. Koval

lawyer

CHARACTERISTICS OF THE CRIMINAL CRIME LAW IN KIEVAN RUS

The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal status of the victim under criminal law of Kievan Rus. The features of socio-demographic qualities of the victim of the crime have been determined. Fixed in the criminal law of Kievan Rus features of the social role of the victim. Attention is paid to the legal status of the victim and the peculiarities of compensation for his harm.

Key words: victim; sex of victim; age of victim; social role of victim; compensation for the victim's damage.

Постановка проблеми. В сучасній кримінально-правовій літературі зазначено, що потерпілий від злочину – це соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство загалом), блага, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої [1, с. 203]. Інститут потерпілого від злочину в кримінальному праві має глибокі історичні корені. Так, ще в часи Київської Русі потерпілий відігравав особливо активну роль – найчастіше саме за його ініціативою розпочинався розгляд справи.

Мета статті полягає в аналізі особливостей та правового захисту потерпілого від злочину (кримінального правопорушення).

Аналіз дослідження проблеми. Питання, пов'язані з кримінальним правом Київської Русі та потерпілим від кримінального правопорушення, поверхнево розглянуті в підручниках та навчальних посібниках з історії держави і права України, а також в наукових статтях. В Україні питання, пов'язані із інститутами кримінального права в Київській Русі, досліджував на дисертаційному рівні лише А. Єреган (“Поняття злочину та покарання в джерелах права Київської Русі (IX–XII ст.): загальнотеоретичний аспект”) у 2014 р. У російській правовій літературі, порівняно з українською, більше комплексних досліджень кримінального права Київської Русі. Серед них відзначимо такі: С. Кондрашкин, М. Неборский “Преступление и наказание в Древней Руси” (1999), А. Федорова “Правонарушение и юридическая ответственность по Русской Правде” (2005), В. Лоба, С. Малахов “Уголовное право Древней Руси XI–XII вв. (по данным Русской Правды)” (2011 р.). Водночас малодослідженими залишаються питання, пов'язані із потерпілим від злочину (кримінального правопорушення) у Київській Русі.

Виклад основного матеріалу. Традиційно структура особи потерпілого містить такі основні компоненти (так звані підсистеми):

1. Соціально-демографічні якості (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо) [2, с. 100].

В історії права деяких народів блага й інтереси, що належать людям, захищали неоднаково залежно від статі. У варварських середньовічних пам'ятках посягання на жінку карається то суворіше, то слабше, ніж посягання на чоловіка. За “Руською Правдою” покарання за вбивство дружини, винної в перелюбстві, зменшується наполовину, а взагалі за вбивство жінки передбачене таке саме покарання, як і за вбивство чоловіка [3, с. 70].

Водночас варто зауважити, що в праві Київської Русі особлива увага приділялася захисту потерпілих жіночої статі. Приклад – норми Статуту князя Ярослава Мудрого (Східно-руська редакція. Коротка група), що стосуються свободи жінок, зокрема їхньої статевої свободи. У згаданому збірнику законодавчо закріплено систему правових норм, що визначають відповідальність за викрадення дівчат різного соціального походження з метою одруження з ними та за їх зґвалтування (пошибання) одноосібно чи толокою (групою осіб) та низку інших правил, за порушення яких передбачено не лише сплату коштів потерпілим, єпископу, а й покарання, яке визначав князь [4, с. 119].

Певного значення кримінальне право Київської Русі надавало захисту неповнолітніх та малолітніх дітей. В Уставі князя Ярослава Мудрого було закріплено захист права дитини на життя в ст. 6, що встановила відповідальність за дітовбивство. Вбивство незаконно народженої дитини каралося ув'язненням у монастирській установі. До дітовбивства прирівнювався і аборт, розгляд справи про вчинення якого, відповідно до Устава князя Володимира, належав до церковної юрисдикції. Водночас А. Саїнчин зауважує, що дітовбивство тривалий час вважали не злочином, а гріхом. Канонічне візантійське право, відображене в уставах князів Володимира, Ярослава Мудрого, вбачало в дітовбивстві передусім посягання не на життя, а на християнські устої сім'ї та моральності [5, с. 14].

Загалом в ті часи були введені лише заборони на окремі форми поведінки, яка могла завдати шкоди неповнолітнім особам. Формулюючи заборону, законодавець не визнавав інтереси дитини самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, а норми, що їх захищали, були спрямовані

на охорону інших інтересів і цінностей. Водночас це свідчить про зародження кримінальної відповідальності за злочини проти особливої вікової групи – неповнолітніх.

2. Соціальні ролі особи, зокрема сукупність видів її діяльності в системі суспільних відносин як громадянина чи члена трудового колективу, сім'янина [2, с. 100]. Стосовно охорони життя русів і греків сторони передбачили такі правила, що мають ознаки кримінально-правових: “Якщо уб’є християнин русина чи русин християнина, то нехай задержать того, що вчинив убивство, родичі вбитого (і) хай уб’ють його. Якщо ж утече той, що вчинив вбивство, і зникне, і якщо він буде імуцим, нехай візьмуть його майно родичі вбитого; якщо ж той, що вчинив убивство, є неімуцим і втече, – нехай шукають його, доки він (не) знайдеться, а якщо знайдеться, – хай убитим буде” [4, с. 114–115].

У більшості пунктів “Короткої Правди” також не обмежено коло осіб, які можуть бути потерпілими від злочинних дій. Проте в окремих із них зазначено професію, соціальний стан або територіальне походження потерпілого. Наприклад, пункт 1 передбачає убивство “мужа” “мужем”, крім того, в цій нормі зазначено: “якщо (убитий) буде русин, гридень, купець, ябетник, мечник або ізгой чи словенин”; пункт 10 полегшує захист честі “чоловіка”, якщо він “варяг, чи колбяг”; пункт 27 передбачає відповідальність за вбивство “раби-годувальниці, чи сина її” [4, с. 118]. Загалом кримінальне право Київської Русі дедалі більше набувало класового характеру: покарання було тим суворіше, чим нижче стояв на соціальних сходинках злочинець і чим вище потерпілий.

Особу самого князя розглядали як звичайну фізичну особу, яка відрізнялася від інших лише вищим суспільним становищем та відповідними привілеями. Тобто на тому етапі ще не існувало абстрактного розуміння держави та її інтересів, шкода державі ототожнювалась зі шкодою князю, і зазіхання супроти князів розглядалися лише як тяжкі діяння. До учасників повстань застосовували страту на місці злочину, часто – масову. Самі князі у боротьбі за владу часом вдавалися до дуже брудних прийомів, але питання про відповідальність вирішувалося в їхньому ж середовищі. Зраду князю так само розглядали у князівському оточенні, а відповідальність багато у чому залежала від розподілу політичних сил, тобто від того, хто був сильніший.

Зауважимо, що потерпілий від кримінального правопорушення та його поведінка у сукупності мають важливе кримінально-правове значення, оскільки враховувалися під час кваліфікації кримінальних правопорушень і призначення покарання в Київській Русі.

Продовжуючи, окремо звернемо увагу на права потерпілого в Київській державі. В 907 р., після того, як князь Олег підписав русько-візантійський договір, був створений “Закон руський”, який став важливим актом Київської держави. Цей акт охороняв такі найважливіші права людини, як право на життя, здоров’я, честь, а також право на приватну власність. О. Осінська зауважує, що у ньому містилися норми, які регулювали діяльність потерпілого та його близьких родичів. У випадку крадіжки потерпілий мав право затримати злочинця і, якщо той чинив опір, міг його вбити, і потерпілий не відповідав за це, йому повертали належне йому майно [6, с. 75]. Новий русько-візантійський договір 945 р. передбачав право родичів померлого потерпілого покарати (вбити) винного. Коли ж той втік, то родичі загиблого мали право забрати його маєток (якщо вбивця був заможним) [7, с. 18].

Потерпілого наділяли правом вчиняти окремі слідчі дії: чинити “звід” (пошук незаконного, недобросовісного набувача майна), “гоніння по сліду” (розшук злочинця за слідами) тощо. Якщо слід приводив на територію якоїсь верви (сільської общини) і там губився, то тоді вже верв була зобов’язана знайти й видати злодія або ж відшкодувати вартість викраденого. Якщо потерпілий прагнув довести підстави своїх вимог, то мусив шукати свідків злочину [8, с. 119].

Якщо потерпілий знаходить свою річ у “миру”, то має право забрати її без судових процедур, і йому повинні сплатити 3 гривні за образу [3, с. 100].

Варто пам’ятати, що норми “Руської Правди” дозволяли потерпілим відістити винному у вчиненні злочину, а тому злочинця чекало покарання, що відповідало суті скоєного злочину, тобто згідно з принципом таліона. Це могло бути і вбивство, і каліцтво або інші наслідки, що могли влаштувати сторону потерпілого. Наприклад, у пункті 1 визначено: “Якщо вб’є муж мужа, то мстить брат за (вбивство) брата, син за батька, або батько за сина, чи двоюрідний брат, або

племінник з боку сестри; якщо не буде нікого, хто б помстився, то (слід призначити) за вбитого 40 гривен... (убитий) буде русин, гридень, купець, ябетник, мечник або ж ізгой чи Словени, то призначити 40 гривен за нього” [4, с. 119]. З названої норми можна зробити висновок, що особи жіночої статі не брали участі у помсті злочинцям. З часом, після смерті Ярослава Мудрого, його сини Ізяслав, Святослав та Всеволод скасували смертну кару за вбивство.

За вбивство будь-якої особи, яка не мала родичів, здатних помститися, кривдник відповідав перед князем. Спочатку він сплачував головництво малолітнім і безпорадним родичам потерпілого.

Поступово упроваджувалося відшкодування потерпілому збитку, спричиненого викраденням, відповідно до якого передбачалася сплата за викрадену княжу худобу (стаття 28 Короткої редакції “Руської Правди”). У X ст. з часом встановили штраф за злочин. Збиток, що відшкодовували за викрадення, сплачували на користь потерпілого й додавали до вартості викраденого. У сфері княжого господарювання потерпілим вважався князь, і відшкодування збитку сплачувалося безпосередньо князеві. Штраф сплачували як навантаження до основного відшкодування збитку й навіть у тому випадку, коли порушення права власності не було пов’язане з оплатою “уроку” [9, с. 64].

Відповідно до ст. 13 Короткої редакції “Руської Правди”, якщо ж хтось довільно забере у іншого зброю, коня, потерпілий може відповідно до встановлених правил порядку своє забрати, а також вимагати отримання грошової компенсації. До цього необхідно додати такий випадок, коли, згідно зі ст. 17 Короткої редакції “Руської Правди”, якщо “холоп, що завдавав удару відносно вільної людини, втече в житлі свого господаря, і цей пан його не видасть, у такому разі господар виплачує грошову компенсацію 12 гривень за того, хто ховається”. У таких випадках бачимо, що скривджений діє один, відновлюючи своє право особистими зусиллями або способами. Проте лише за проявлених дій за власником визнавалося право відбирати у викрадача своє майно, тобто діяти самостійно. Але у деяких випадках власник майна не мав права самостійно відбирати свою річ, навіть коли вгадав, що його майно у іншій особі, тобто в тому випадку, коли розкрадання здійснено приховано, таємно. У цій ситуації власник майна повинен був довести приналежність речі собі свідченнями очевидців. Саме про це йдеться у статтях 14 і 15 Короткої редакції “Руської Правди”. Таке переосмислення суспільного управління свідчить про перетворення звичаю з приватного самосуду на загальновизнані установки поведінки, тобто на звичаєве право [9, с. 51–52].

За крадіжку “Руська Правда” призначає виплату “продажу” на користь князя і “урок” на користь потерпілого. Але якщо на крадіжці спіймані холопи (“их же князь продажею не казнить, занежи суть не свободни”), то потерпілий отримує винагороду за заподіяні йому збитки (“урок”). Холопів не карали, оскільки вони були невольними й не були суб’єктами злочину. Господар сплачував тільки винагороду постраждалому. Замість сплати винагороди господар міг видати винного холопа постраждалому. Якщо в крадіжці брало участь декілька холопів, то господар зобов’язаний був або всіх видати, або сплатити урок; якщо ж разом з холопом брали участь у крадіжці вільні люди, то останні “князеві в продажі”, тобто платять “продаж”, їх карають, оскільки вони – суб’єкти злочину. Холопа, що вчинив злочин, могли видати потерпілому. Це теж залишок старовини. Але холопа не карають, він не платить “продажу”, тому що не вільний і, значить, не відповідає за свої дії [9, с. 93].

Іноземці, названі в “Руській Правді” “варягами” (західні європейці) і “колб'ягами” (східні іногородці) мали певний правовий статус у Київській Русі. Всі іноземці, які перебувають на її території, вже здавна підпорядковувалися її правовим нормам, і, відповідно у разі вчинення стосовно них протиправних дій підлягали захисту за законодавством Київської Русі. Якщо ж іноземні держави укладали договори з Київською Руссю, то всі справи розглядали відповідно до цих договорів. У процесуальному захисті прав іноземців деякі вчені знаходять навіть переваги над мешканцями Київської Русі. А. Кочура, О. Кочура зауважують, що постраждалі іноземці користувались привілеями стосовно подання доказів щодо застосування до них фізичного насилля. Цим особам не потрібно було представляти двох видоків (тобто свідків-очевидців), достатньо було особистої присяги іноземця [10, с. 12].

Потерпілими від злочину в Київській Русі не могли бути раби, тому посягання на них не вважали злочином. Якщо був убитий раб, то це було не кримінальне правопорушення, а цивільне, знищення чужої речі, спрямоване проти прав власника раба. Але права осіб з обмеженою правоздатністю, наприклад закупів, охороняли кримінальним законом нарівні з вільними людьми.

Висновки. Отже, кримінальне право Київської Русі не містить безпосередньо поняття потерпілого від злочину, проте в тогочасних правових актах чимало норм, які стосуються цього важливого інституту. Потерпілим від кримінального правопорушення, згідно з “Руською Правдою”, могла бути, насамперед, лише вільна правоздатна та дієздатна фізична особа. Загалом кримінальне право Київської Русі не лише диференціювало потерпілих від кримінального правопорушення за статтю, віком, приналежністю до певного громадянства, але й за соціальною роллю особи, зокрема сукупністю видів її діяльності в системі суспільних відносин як громадянина чи сім’янина.

Загалом кримінальне право Київської Русі дедалі більше набувало класового характеру: покарання було тим суворіше, чим нижче стояв на соціальних сходінках злочинець і чим вище потерпілий.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за наук. ред. В. І. Борисова. Х.: Право, 2006. 208 с. 2. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. / авт.-упоряд. П. В. Хряпінський. Суми: Університетська книга, 2009. 687 с. 3. Федорова А. Н. Правонарушение и юридическая ответственность по Русской Правде: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Тольятти, 2005. 192 с. 4. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): монографія: [у 2 т.]. К.; Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. 448 с. 5. Саинчин А. С., Никитин Г. Д. Особенности расследования детоубийств: монографія. Одеса, 2005. 112 с. 6. Осінська О. М. Історико-правові аспекти розвитку інституту потерпілого у кримінальному процесі України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7, № 3. С. 74–80. 7. Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором 945 р. // *Хрестоматія з історії держави і права України*: навч. посіб. / [упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук]. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с. 8. Діденко Є. В. Історія становлення та розвитку інституту потерпілого у кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія “Юридичні науки”. 2014. Вип. 5. Том 3. С. 118–122. 9. Єреган А. Р. Поняття злочину та покарання в джерелах права Київської Русі (XI–XII ст.): загальнотеоретичний аспект: дис. ... канд. юрид. наук, спец.: 12.00.01. К.: Відкритий міжн. ун-т розвитку людини “Україна”, 2014. 186 с. 10. Кочура А. В., Кочура О. О. Історичні аспекти розвитку поняття “неповнолітній потерпілий” у кримінальному. *Право і Безпека*. 2011. № 4. С. 11–14.

REFERENCES

1. Senatorov M. V. *Poterpilyi vid zlochyynu v kryminalnomu pravi* [Victim of a crime in criminal law] / za nauk. red. V. I. Borysova. X.: Pravo, 2006. 208 p. 2. *Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna: navchalnyi posibnyk* [Criminal law of Ukraine: Common part] / avt.-uporiad. P. V. Khrypinskyi. Sumy: Universytetska knyha, 2009. 687 p. 3. Fedorova A. N. *Pravonarushenye y yurydycheskaia otvetstvennost po Russkoi Pravde* [Offense and legal liability under Russian Truth]: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Toliatty, 2005. 192 p. 4. Kolos M. I. *Kryminalne pravo v Ukraini (X – pochatok XXI stolittia): monohrafiia* [Criminal law in Ukraine (X – beginning of XXI century)]: [u 2 t.]. K.; Ostroh, 2011. T. 1: Osvita, nauka, zakonodavstvo. 448 p. 5. Saynchyn A. S., Nyktyyn H. D. *Osobennosty rassledovaniya detoubyystv: monohrafiya* [Features of the investigation of infanticide]. Odesa, 2005. 112 p. 6. Osinska O. M. *Istoryko-pravovi aspekty rozvytku instytutu poterpiloho u kryminalnomu protsesi Ukrainy* [Historical and legal aspects of the development of the victim’s institute in the criminal process of Ukraine]. Chasopys Akademii advokatury Ukrainy. 2014. T. 7, № 3. pp. 74–80. 7. *Dohovir*

kyivskoho kniazia Ihoria z vizantiiskym imperatorom 945 r. [Treaty of Kiev Prince Igor with the Byzantine emperor 945]. Khrestomatiiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy: navch. posib. / [uporiad.: A. S. Chaikovskiy (ker.), O. L. Kopylenko, V. M. Kryvonis, V. V. Svystunov, H. I. Trofanchuk]. K.: Yurinkom Inter, 2003. 656 p. 8. Didenko Ye. V. *Istoriia stanovlennia ta rozvytku instytutu poterpiloho u kryminalnomu provadzhenni Ukrainy* [History of formation and development of a victim's institute in criminal proceedings]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriia Yurydychni nauky. 2014. Vyp. 5. Tom 3. pp. 118–122. 9. Yeriehian A. R. *Poniattia zlochynu ta pokarannia v dzherelakh prava Kyivskoi Rusi (KhI–KhII st.): zahalnoteoretychnyi aspekt* [The concept of crime and punishment in the sources of law of Kievan Rus (XI–XII centuries): general theoretical aspect]: dys. ... kand. yuryd. nauk, spets.: 12.00.01. K.: Vidkrytyi mizhn. un-t rozvytku liudyny “Ukraina”, 2014. 186 p. 10. Kochura A. V., Kochura O. O. *Istorychni aspekty rozvytku poniattia “nepovnolitnii poterpilyi” u kryminalnomu* [Historical aspects of the development of the concept of “minor victim” in criminal]. Pravo i Bezpeka. 2011. No. 4. pp. 11–14.

Дата надходження: 11.10.2019 р.